ТРЕТІЙ У П'ЯТОМУ РЯДУ

1

Я часто чула, що внуків люблять більше, ніж своїх власних дітей. Я не вірила… Але виявилося, що це так. Мабуть, тому, що внуки приходять до нас у ту пізню пору, коли ми найбільше боїмося не смерті і не хвороб, а самотності.

Ліза з'явилася на світ саме в таку пору: мені було під шістдесят. Володя, мій син, і Клава, його дружина, ще раніше сповістили, що йдуть на такий сміливий крок тільки тому, що поруч є я. Інакше б вони не відважились. А коли Лізу привезли додому, Володя і Клава сказали, що покладають на мене всю відповідальність за її долю. Тим паче що я тридцять п'ять років пропрацювала в школі.

— Жоден з нас не потрапляв під владу педагога в такому ранньому віці! — сказав мені Володя.

Клава приєдналася до думки чоловіка.

Коли ж Лізі виповнився рік, Володя і Клава поїхали на розкопки: десь виявився черговий прадавній курган, їхньою професією було не майбутнє, а давно минуле — обоє вони займалися археологією. І тому здавалося логічним, що Лізою повинна займатись я.

Я розуміла, що моя онука зобов'язана заговорити раніше, ніж усі діти, і раніше, ніж інші, виявити розуміння навколишнього світу… Бо син натякнув, що на пенсію могла піти я сама, але не мій педагогічний досвід.

Клава приєдналася до думки чоловіка.

Вони були впевнені, що весь цей досвід, величезний, тридцятип'ятирічний, має обрушитися на бідну Лізу — і дати вражаючі наслідки.

Але мій досвід зіткнувся з її характером.

Що характер у онуки є, я відразу зрозуміла: вона майже ніколи не плакала. Навіть якщо їй було боляче і мокро. Не подавала сигналів! І від цього виникало багато додаткових труднощів.

Коли онуці виповнилося три з половиною роки, я пояснила їй, що Ліза — це не повне ім'я, а повне звучить урочисто і парадно: Єлизавета. З тих пір на ім'я Ліза вона перестала реагувати. Не відгукувалась — і все. Я почала запевняти онуку, що називати її, маленьку, довгим іменем Єлизавета неприродно, що люди будуть сміятися.

— Ну й нехай, — сказала вона.

Тоді я пояснила, що таке ім'я без по батькові вимовляти просто не можна, бо без по батькові ним називали царицю. Відтоді Ліза прибрала величну поставу. А я почала повідомляти батьків, які телефонували звідкись, де були усипальниці і кургани: "Єлизавета спить... Єлизавета сидить на горшку..."

Внучка одержала першу в житті перемогу.

У моїй кімнаті над столом висіли фотографії класів, у яких я викладала літературу і російську мову. Та була ще й до того класним керівником. На фотографіях перші ряди напівлежали, другі сиділи, а треті й четверті, як завжди, стояли. У лежачих, сидячих і стоячих вираз обличчя був не дитячий, напружений. Можливо, через присутність вчителів, які завжди розташовувалися в центрі другого ряду.

Єлизавета полюбляла водити пальцем по фотографії і запитувати: "Це хто? А це хто?.."

Оскільки головна властивість склерозу — пам'ятати все, що було дуже давно, і забувати те, що було недавно, я відразу називала імена і прізвища колишніх учнів.

Тільки на одній фотографії рядів було п'ять… Рудий хлопчина, який на чорно-білому знімку мав вигляд просто білявого, на відміну від інших усміхався. Він був третім ліворуч у тому самому п'ятому ряду.

Я давно вже пояснила онуці, що це Іванко Бєлов, а поруч із ним стоїть її тато. Іванко того дня побився об заклад, що зможе втриматися на стільці, який буде поставлено на другий стілець. Так утворився додатковий ряд, якого не було більше на жодному знімку.

Батько Єлизавети зробив так само, як його приятель, хоч ледве втримувався на цій споруді. Йому було особливо важко тому, що він від народження припадав на праву ногу. І що ледь не падав зі стільця Семен Голубкін, який завжди мріяв стояти вище за інших.

А Іванко Бєлов усміхався.

Це був мій злий геній. Я розповіла про його витівки Єлизаветі, щоб вона ніколи нічого такого в житті не робила.

Одного разу Іванко Бєлов на очах у всієї вулиці пройшовся по карнизу третього поверху і, з'явившись у вікні нашого класу, сказав: "Дозвольте увійти?"

— Як таке могло трапитися? — того ж дня запитав мене директор.

— Іванко Бєлов… — відповіла я.

Іншим разом він оголосив голодовку… Йому здалося, що я несправедливо поставила двійку одному з учнів. Іванко підійшов на перерві до мене і тихо сказав:

— Ви, Віро Матвіївно, не задавали нам того, про що запитували.

— Але ж і того, що я задавала, він також не знав… як слід.

— Як слід? Можливо… Але ж за це не ставлять двійку.

— Вона вже в класному журналі!

— Але її можна виправити!

— Не можна!

— Ви повинні це зробити!

— Ніколи.

— Пробачте, Віро Матвіївно, але я буду протестувати.

— Тобто?

— Оголошу голодовку!

Я усміхнулася і махнула рукою.

Але до буфету того дня він не ходив. Я перевірила: не ходив. Наступного дня також…

— Голодуєш? — навмисно недбало запитала я.

— Голодую, — відповів він.

— І довго ще… збираєшся?

— Доки не виправите двійку. — Потім він поглянув навкруги і тихо додав: — Ви не бійтеся: інші про це не знають. А то доведеться зачинити шкільний буфет!

Увечері я пішла до батьків Іванка.

Бєлови жили поруч зі школою, через дорогу.

Самого Іванка, на щастя, дома не було. Його батьки, милі, сором'язливі, дуже сполошилися. У них не було ні Іванкової рішучості, ні його задьористості.

— Щось трапилося? — запитала мати, тримаючись за серце. — Що він… там?

— Не хвилюйтеся.

— Як же не хвилюватися? Для нього живемо…

Найзатишніше місце у кімнаті було відведено столу, на якому лежали Іванків портфель (я його відразу впізнала!), зошити і книжки. Над столом висів розклад уроків. І та сама фотографія, де він був третім у п'ятому ряду.

— Не хвилюйтеся, — сказала я. — Він вчиться добре. Рекомендований на математичну олімпіаду!

— Слава богу! — сказала мати. Тут я наважилась і спитала:

— Скажіть, він... їсть?

— Перестав... — перелякано відповіла Іванкова мати. — Тільки п'є воду... Навіть хліба в рот не бере. Я запитала: "Може, що з животом?" А він каже: "Нема апетиту!" Вже другий день нема...

"Адже так він витисне з мене все, що захоче!" — подумала я. І наступного дня у присутності Іванка виправила тому учневі двійку на трійку.

— Чому? — спитала Єлизавета, коли я переповіла їй, вже шестирічній, той давній випадок. — Ти боялася, що Іванко помре?

— Виправила тому учневі двійку на трійку, — повторила я.

Я тільки не сказала Єлизаветі, що тим учнем був її батько.

2

Так, Володя вчився у мене в класі. Так вийшло... Умовляючи мене стати класним керівником саме в 6-му "В", директор сказав:

— Не відмовляйтеся! Це передсуд. Хто візьме під сумнів вашу об'єктивність?

Я погодилась. І потім три роки підряд доводила оту свою об'єктивність, яку, зі слів директора, ніхто не міг взяти під сумнів. Якось непомітно це перетворилося в одне з моїх головних педагогічних завдань. Я дуже старалася... Всі повинні були бачити, що я сувора, безкомпромісна і вимоглива до свого сина. Як Володя витримав це, я не можу збагнути.

У жодній педагогічній книжці не сказано, що повинен робити вчитель, коли прямо перед носом, на першій парті біля вікна, сидить його син.

Володя сидів на першій парті тому, що любив сидіти на останній.

На прикладі саме його творів я пояснювала всьому класові, які граматичні і суттєві помилки є найхарактернішими. Біля дошки я тримала його дуже довго і називала Кудрявцевим, хоч інших дітей називала просто по імені.

Виходило, що я все ж вирізняла його. В негативному розумінні...

Володя змушений був відповідати з літератури тільки блискуче. Але одного разу, відчувши, що він плаває, я задала синові каверзне запитання про те, чого в школі не проходили. Володя замовк. А я голосно повідомила йому, або, точніше сказати, всьому класу:

— Двійка, Кудрявцев!..

Саме тоді Іванко Бєлов і оголосив голодовку.

— Завжди пам'ятай, що ти мій син! — повчала я Володю. — Зрозумій мене правильно...

Він пам'ятав, розумів — і не ображався. Але Іванко Бєлов розуміти не хотів! Він вривався в мій план стосунків із сином-учнем. І все руйнував!

Я пояснила Володі, що він повинен цікавитися не тільки історією і древніми глиняними черепками. Я вчила, що він не має права користуватися підказками чи шпаргалками на контрольних з математики. А Іванко Бєлов переконував, що математика Володі ніколи в житті не знадобиться, і продовжував ділитися з ним на контрольних своїми математичними здібностями.

Я запевняла Володю, що точні науки — це необхідна кожному гімнастика розуму. Іванко ж потім пояснював, що гімнастикою нормальні люди займаються не більше двадцяти хвилин у день. А тут — уроки, екзамени. Яка ж це гімнастика?

Я знала, що за моїми стосунками із сином стежить, крім Іванка, ще одна людина. Семен Голубкін.

Є люди, які, побачивши на вас нову сукню, не привітають з обновою, а скажуть: "Все наряджаєтесь... Все наряджаєтесь!" Дізнавшись, що ви повернулися з відпустки, вони похитають головою: "Все відпочиваєте... Все відпочиваєте!" А помітивши, що у вас гарний вигляд, зітхнуть: "Усе розквітаєте!.." Спостерігаючи за Семеном Голубкіним, я згадувала таких людей. Він хворобливо переживав чужі успіхи. Йому скрізь ввижалися вигоди й привілеї, які даються лише іншим. Якщо хтось хворів, Семен казав: "Ясно... Вирішив відпочити!" Якщо хтось одержував п'ятірку за домашній твір, він запитував: "Що? і Матуся з татусем потрудилися?"

Чітко сформулювати будь-яку думку було для Семена страшенною мукою. І за оці свої муки він ненавидів літературу, а заразом і мене.

Голубкіна учні прозвали Вороном: він ніби кружляв над класом, до всіх придивляючись і всіх у чомусь підозрюючи.

Мене він підозрював у любові до сина.

Коли Володя, припадаючи на праву ногу, йшов до дошки, Голубкін проводжав його недовірливим поглядом: чи не прикидається він? Чи не виклопочує собі якихось привілеїв?

Важко було знайти людей більше не схожих один на одного, ніж Іванко й Семен. Але обоє вони ускладнювали моє і без того нелегке становище.

Наставляючи свій клас на шлях доброчесності, я бачила в очах Семена палке бажання, щоб Володя з цього шляху збочив. Тоді б Семен міг промовити фразу, яку вже давно носив за пазухою: "Спочатку б сина свого виховали!.."

Я й сама найбільше боялася, щоб якийсь вчинок Володі не суперечив моїм проповідям і напученням. Але це все ж відбулося…

На 8-й "В" насувалася контрольна робота з математики. Вирішити складну геометричну задачу було для мого Володі майже те ж саме, що для Семена Голубкіна — зрозуміти різницю між повістю і романом.

Збираючись того ранку до школи, Володя мріяв, щоб із математичкою щось трапилось. Я, звичайно, сказала йому, що мріяти про це не по-людськи.

— Ну, хай застряне десь хвилин на п'ятнадцять. Хіба мало в місті пригод! А потім вже пізно буде писати…

— Але ж ти вчив?

— Мені це не допомагає!

Математичка була однією з небагатьох учительок нашої школи, які надавали значення своїй зовнішності. Дочекавшись, поки решта вчителів вийдуть з учительської, вона квапливо чепурилася біля дзеркала, востаннє причіпливо оглядаючи своє обличчя і зачіску. Тільки впевнившись, що все гаразд, вона поспішала на побачення до старшокласників.

Того ранку вона також терпляче дочекалася, поки зі столу в учительській зник останній класний журнал. Підійшла до дзеркала…

І тут її замкнули. Повернули ключа з боку коридора — і мрія Володі здійснилася: математичка застряла.

Тільки хвилин через двадцять прибиральниця, яка прийшла прибирати коридор, почула легкий стукіт: математичка не любила зчиняти галас.

Контрольну було зірвано.

Я зрозуміла, що пробив час Семена Голубкіна!

Математичка не схотіла бути присутньою під час розгляду цієї "справи". Вона була гарненькою і не потребувала захисту. Крім того, вона згодна була б потрапити в страшну ситуацію, але не в смішну. А тут їй загрожував сміх.

— Я прошу Кудрявцева пояснити, як він на це зважився! — сказала я, дивлячись на Семена Голубкіна.

В очах Голубкіна не було торжества — в них була збентеженість: якщо я сама звинувачую сина, то в чому ж тоді йому звинувачувати мене?

Та раптом із задньої парти пролунав голос Іванка Бєлова:

— А до чого тут Володя Кудрявцев? Це я її замкнув.

— Ти?.. Боявся контрольної з математики? — здивувалась я.

— Почуття колективізму! — відповів Іванко Бєлов. І сів.

В очах Семена Голубкіна з'явилися розчарування і туга.

— Ти, Іванко, повинен вибачитися… перед Іриною Григорівною, — розгублено промовила я.

— А я, коли замикав, крикнув їй: "Вибачте, будь ласка!"

— Вона не почула. І взагалі… мені зараз не до жартів!

— Мені теж, — сказав Іванко Бєлов.

— Вибачся… Швидше! Сам на сам… — Математичка не любить бути дійовою особою в подібних спектаклях. — Соромно мас бути і тим, заради кого Бєлов це зро-ґчв! — сказала я, знову дивлячись на Семена Голубкіна.

Мене викликав директор школи:

— Що, знову Іванко Бєлов?

— Знову. Але з іншого боку.

— Пора вживати заходів.

— Пора, — відповіла я.

І дочекавшись закінчення навчального року, перевелася разом з Володею в іншу школу. Вона була далі від нашого будинку… Але зате далі й від Іванка Бєлова!

А вже потім, через рік, ми взагалі переїхали в інший кінець міста. Так вийшло.

3

Раніше мені здавалося, що прекрасна половина людства, до якої колись належала і я, не дуже багата на почуття гумору. Але моя онука Єлизавета постійно спростовувала цей погляд.

Вона щоразу просила мене згадувати про давні витівки Іванка Бєлова, які й через багато років вражали мою педагогічну уяву. Єлизавета ж, слухаючи про них, падала на канапу: регіт валив її з ніг.

У когось із дорослих вона підхопила панібратський вигук: "Слухай-но!.." і ним починала майже кожну фразу.

— Слухай-но! — казала вона, заздалегідь падаючи на канапу. — Так просто і з'явився у вікні? Так просто і сказав: "... Дозвольте увійти?"

— Так просто... Але він не подумав про те, що було б, якби він упав із третього поверху! Він взагалі рідко задумувався.

— Як це не задумувався? Якщо придумав з'явитися у вікні?

У свої шість років Єлизавета мислила дуже логічно.

— Він не пам'ятав про тих, хто за нього відповідав, — пояснила я. — Він пам'ятав лише про себе. І про свої вигадки.

Тільки про одну, найголовнішу, як мені здавалося, Іванкову провину я не розповіла Єлизаветі. Як не розповідала про неї нікому...

Малеча вимагає, щоб їм по багато разів перечитували улюблені книжки, переказували улюблені казки. Єлизавета ж могла без кінця слухати про витівки Іванка Бєлова.

Якось, коли у нас за столом зібралися гості і Володя підвівся для першого тосту, двері старовинної шафи повільно розчинилися, з її

глибини, оточена сукнями і запахом нафталіну, виникла Єлизавета. Вона оглянула принишклих гостей і сказала:

— Дозвольте увійти?

Я добилася свого: вона закохалася в Іванка Бєлова!

Хоч можна було припустити, що вона познайомилася з Іванком ще до свого народження. І справді... Єлизавета з'явилася на світ на два тижні раніш, ніж її чекали. З'явилася на день народження свого тата, і Володині приятелі, ніби домовившись, однаково жартували: "От якби усі жінки підносили чоловікам такі дарунки!" "Два дні народження в один день — це прекрасно! З погляду економії..."

Голівка у новонародженої була вкрита темним волоссячком, що дуже потішило мене:

— Наша родинна масть! — вигукнула я. — Дівчинка буде з чорною косою.

У відповідь вона, зачекавши півроку, посвітлішала. В її організмі була дивна і дуже небезпечна властивість: не сприймати ліків.

— Алергія, — сказав нам лікар, коли Єлизавета вкрилася висипкою від однієї таблетки аспірину. — Могло бути й гірше... набряк, наприклад. Могли розпухнути очі, обличчя.

Всі люди від ліків виліковувались, а Єлизавета захворювала!

У неї було так багато яскравих індивідуальних якостей, що ми з Володею і Клавою вирішили втамувати їх з допомогою колективу. Та хоч її батьки, як завжди, покладали надії на мій педагогічний досвід, Єлизавету відправили в дитячий садок.

Спочатку вихователі й подружки не визнавали її повного імені. Але завідуюча дитячим садком, яку, навпаки, наче дівчинку, звали Алею, сказала, що таке довге ім'я багато до чого зобов'язує, викликає почуття відповідальності. І Єлизавета лишилася на троні.

Одного разу, повернувшись із дитячого садка, вона відмовилась вечеряти.

Я спитала у неї:

— Ти сита?

— Я не обідала, — сказала вона.

— А як твій живіт? — стривожено поцікавилась я. Їй не можна було хворіти: вона не сприймала ліків.

— Я здорова… Але я голодую!

— Ти?!

— І ще одна дівчинка.

— Оголосили голодовку?

— Сьогодні вранці.

Я зрозуміла: Іванко Бєлов через нашу родину добрався до їхнього дитячого садка.

— Але чому ви… надумали не їсти?

— Від нас іде Аля.

Я завжди любила красивих жінок. Вони подобалися мені, як подобаються талановиті твори мистецтва. Але завідуюча дитсадком не була твором, створеним раз і назавжди. Ні на мить не розлучаючись зі своєю дивною лагідністю і жіночністю, вона все ж мінялася в залежності від ситуацій. На дітей вона ніколи не гнівалася: любити їх було її покликанням. А батькам нерідко вичитувала. Але робила це так ніжно і чарівно, що їй підкорялися. Особливо ж батьки-чоловіки… Вони взагалі почали виявляти велику зацікавленість до проблем дошкільного виховання. А дома боролися за право відводити своїх дітей вранці до дитячого садка і ввечері приводити їх додому. Над Алею почали збиратися хмари…

Хтось із матусь згадав, що до дитячого садка Аля потрапила "випадково". Її запросили на посаду завідуючої після ялинкового свята в Будинку культури. У той день захворів Дід Мороз. Студентка-заочниця Аля, що виконувала роль масовички, так схвильовано розповіла дітям про бідного Діда, якого звалив радикуліт, що багато хто з них плакав.

— Вони повинні уміти плакати… — казала Аля. — Не лише тоді, коли розбивають собі коліно. Але й коли коліно болить комусь іншому.

За пропозицією Алі діти написали Діду Морозові листа. А потім вона всіх їх розважала.

На Алю звернула увагу голова місцевкому науково-дослідного інституту, де працювали Володя і Клава. Це була сутула жінка в старомодному пенсне, котра знала напам'ять усі нові пісні і грала в шахи за першим розрядом. Вона й запросила Алю в дитсадок.

А потім виявилося, що голова місцевкому вміє боротися не тільки за шахівницею, а і на зборах в дитячому садку.

Мами відчайдушно наступали.

— Вона масовичка! — сказала одна.

— А життя дітей — не ялинкове свято. Їх треба виховувати! — підхопила інша.

Тата хотіли б захистити Алю. Але не наважувалися… Боялися зіпсувати всю справу.

Лише дві жінки, яким було за шістдесят, кинулися в бій: голова місцевкому і я.

— Спитайте у своїх дочок!.. — вигукнула я. — Чи хочуть вони розлучатися з Алею?

— Що вони розуміють?!

— Та не кажіть! — поправивши пенсне, кинула голова місцевкому. — Я пам'ятаю себе дитиною… Я тоді розбиралася в людях не гірше, ніж зараз. Обдурити мене було важко!

Потім знову підвелась я:

— Повірте моєму досвіду: я тридцять п'ять років пропрацювала в школі.

— От вас би й призначити!

— Ні, шкільний вчитель і вихователь дитячого садка — це різні обдарування.

— Обдарування?

— Як в літературі... Поет і прозаїк! Обоє письменники, але жанри різні.

— Вона все вміє!.. — підтримала голова місцевкому. — Танцює, читає вірші, співає... А як вони у неї їдять!

Тут знову підвелась я:

— А зараз моя онука другий день не їсть. Апетит втратила.

— Якби ж то тільки вона! — з'єхидствував жіночий голос.

— Так, діти люблять красивих вчителів, вихователів! — скочила зі свого місця голова місцевкому. — Це розвиває у них почуття прекрасного.

— Якби ж то лише діти!.. — повторив той же голос.

З відчаєм, як у свій час Іванко Бєлов, я вигукнула:

— Та не бійтеся ж ви її!

— Вам легко говорити, — сказала мені одна матусь по дорозі додому. — Ваш син зі своєю дружиною десь далеко розкопує кургани...

Аля залишилася в дитячому садку. Через два дні вона несподівано зателефонувала мені і сказала:

— Не хвилюйтеся, Віро Матвіївно... Але негайно приїздіть.

— Що трапилось?

— Нашого лікаря викликали на конференцію. А у Єлизавети піднялась температура. Я дала їй ліки… Я повинна була знати! Повинна була… Даремно ви мене захищали, Віро Матвіївно! Я викликала невідкладну. Не хвилюйтеся. Пробачте мені! Не хвилюйтеся…

4

У житті кожної людини бувають дні і години, коли всі вчорашні біди починають здаватися нікчемними.

Онуку відразу відправили до лікарні. Я поїхала з нею. Машина поспішала, мчала на червоне світло.

Лікарня була недалеко від школи, де колись учився Володя, а я викладала літературу і російську мову. Ми давно, ще до війни, виїхали з того району на другий кінець міста. Але життя в тяжкий момент ніби повернуло мене сюди.

"Чому? — думала я. — Який дивний збіг… Хіба мало лікарень у місті!" Збіги… Вони у житті на кожному кроці. Але ми запам'ятовуємо лише ті, які врізаються в пам'ять радістю або горем.

На уроках літератури діти часто дивувалися з того, що поранені Андрій Болконський і Анатоль Курагін опинилися на сусідніх операційних столах. Я пояснювала, що життя нерідко дарує нам збіги і сюрпризи, яких найбурхливіша фантазія не може уявити. Як доказ я навіть наводила приклади зі свого власного життя. "І ось знову збіг! — думала я. — І знову операційний стіл".

Жінки й чоловіки в білих халатах, які все вже бачили, хвилювалися і поспішали. Я відчувала, що вони бояться не встигнути, запізнитись.

"Одразу на стіл! — чула я. — Набряк горла… Одразу на стіл!"

По дорозі до лікарні Єлизавета не плакала, не кричала. Вона важко дихала.

Скільки разів я мріяла, щоб усі її хвороби дісталися мені! Але кожному дістається своє…

Аля хотіла, щоб діти вміли плакати… Не від свого болю, а від чужого! Звісно… В людині повинно жити співчуття, а страждання їй ні до чого. Особливо на самому початку життя, коли і радощів тих було ще небагато.

"Не зазнаєш сам — не зрозумієш!" — колись почула я. Але була не згодна. Щоб співчувати чужому горю, не обов'язково мати досвід власних бід. "Хай у моєї онуки їх ніколи не буде!" — думала я.

А уберегти не змогла.

Мене пустили на третій поверх, де була операційна. Туди повезли мою онуку… Нікому до мене не було діла…

Круглий годинник над дверима операційної показував сім хвилин на третю.

За столом у коридорі сиділа чергова сестра. Зовсім молода. З модною зачіскою, в сережках. Ніби з моєю онукою нічого й не трапилось!

Вона першою помітила мене і спитала:

— Ви до кого?

— Я з онукою…

Вона поглянула на мене жалісливо. І сказала:

— Вам пощастило... Сьогодні чергує Бєлов. Він взагалі-то завідує відділенням. А сьогодні чергує. У нас усі хірурги хороші, але Іван Сергійович...

— Іван Бєлов?

— Ви його знаєте?

В цю мить з операційної вийшов молодий чоловік в білому халаті. Марлева пов'язка була спущена на чорну бороду. Він крикнув:

— Машо! Швидше... Швидше!

Вона скочила з місця і побігла. Довгі сережки стрибали по щоках.

"Його батька звали Сергієм! Звичайно... Сергієм! Я пам'ятаю..."

Маша вибігла з операційної. І, підскочивши до телефону, почала набирати якісь цифри.

— Що? Що там? — спитала я.

— Хай Ганна Іванівна прийде в операційну! — крикнула в трубку Маша. — Тільки зараз же!

— А Бєлов уже там? Бєлов... там? — запитувала я.

— Він там... Я вам наллю валер'янки.

— Скільки йому років?

— Я думаю, тридцять п'ять.

Вона подала мензурку.

— І живе недалеко? Так?

— Зовсім близько. Випийте…

— Ну, так… Через дорогу від моєї колишньої школи.

— Ходить додому обідати. Значить, ви його знаєте?

— Знаю…

У небезпечні і навіть безнадійні хвилини людина шукає надію. Доля онуки поєдналася раптом у моїй свідомості з образом Іванка Бєлова. У цьому союзі я хотіла побачити спасіння… І побачила.

"Яке щастя, що саме він…" — думала я, не розуміючи ще, чому я так думаю.

В кінці коридора з'явилася жінка. Повна, немолода. Вона бігла.

— Це Ганна Іванівна, — полегшено прошепотіла Maina. — Він просив її… Слава богу! — Вона вийняла дзеркальце. — На кого я схожа! — І попудрилася.

Круглий годинник показував сім хвилин на третю.

Іван… Іванко Бєлов… Чому мені тоді потрібен був само він? Котрого раніше я побоювалася, з котрим насильно розлучила Володю… Я тоді втекла в іншу школу, щоб врятуватися від Іванкової відчайдушності і відваги. Від тих його якостей, на які зараз була вся надія.

З висоти свого горя я раптом роздивилася Іванкові вчинки в істинному світлі. Я пам'ятала їх усі... І той його вчинок, про який по могла розказати онуці.

— Слухай-но! Чому в мене дні бабусі, а дідусь тільки один? — якось спитала вона.

— Другого не було... ніколи, — розгубившись, відповіла я.

Вона в задумі походила по кімнаті й знову звернулась до мене:

— Слухай-но! А звідки тоді взявся мій тато?

Насправді дідусь у неї був. Як у мене колись був чоловік, а у Володі батько. Його звали Геннадієм. Геною... За професією він був зоотехніком. Потім учився її педагогічному інституті, де ми з ним і познайомились.

Його професійні турботи я назвала "чотириногими захопленнями". Він жив ними з дитинства. Без кінця про них думав і говорив. Я не вимагала, щоб із двох своїх кохань він вибрав одне. Але всіляко підкреслювала велич і красу свого призначення в порівнянні з приземленістю і буденністю його справ.

З допомогою літератури, яка покликана звеличувати, її ніби постійно принижувала його. Хоч і несвідомо.

Вважати головою свого дому викладача зоології здавалось мені несолідним. І головою стала я.

Мені хотілося, щоб Геннадій займався в житті одним, а захоплювався чимось іншим. Він підкорився... І тоді погасло те головне, що осявало його. Мені стало нудно. Я тільки тоді зрозуміла, що світло все ж таки було, коли воно згасло.

Я ще не знала в ту пору, що на благородних фанатиках, чим би вони не займалися, тримається світ. І що позбавити таких людей фанатизму — все одно що хлюпнути водою на вогнище...

Коли Володі виповнилося півтора року, ми з Геннадієм розлучилися. Він поїхав за тридев'ять земель, на Далекий Схід. Я попросила його на прощання не нагадувати про себе, щоб не травмувати сина. Він і тут підкорився.

А через тринадцять років я дізналася, що, почавши працювати в звірорадгоспі, він став видатним вченим. "Чотириногі захоплення" міцно поставили його на обидві ноги: він став доктором наук, директором інституту.

"Яке для Геннадія щастя, що я пішла від нього!" — цією думкою я, мабуть, хотіла догодити своїй совісті, звільнитися від гризот.

Але позбавити Володю такого батька я не могла!

Дізнавшись якось, що Геннадій приїхав до Москви на наукову конференцію, я організувала його зустріч із сином.

Іванко Бєлов нечасто приходив до нас додому. Але тут, звичайно ж, вийшло так, що Іванко зайшов. І, як пишуть, "взяв участь в переговорах".

Я повернулася додому пізно, коли зустріч закінчилася. Геннадій і Іванко пішли.

Обличчя у Володі було розгублене і винувате. Мабуть, таке, яке буває у вірного, люблячого чоловіка, який побачив іншу гарну жінку і не зміг не визнати її високих достоїнств.

Виявилося, що Геннадій зрідка буває в Москві, що все життя його пов'язане з далеким краєм, який він полюбив. Але вони твердо домовилися, що Володя у дні зимових канікул злітає до батька. А потім і під час літніх.

Я схвалила цей план. Але Володя до батька не поїхав… Його відмовив Іванко Бєлов. Хоч вони не так вже й дружили, Іванко мав на мого сина магічний вплив. І в цьому я бачила велику небезпеку!

— Навіщо ж ти це зробив? — запитала я Іванка. — Батько на нього чекає…

— Занадто вже він розумний! — похмуро відповів Іванко.

— Так це ж добре.

— Як сказати… Хай сам приїздить. Якщо захоче…

Я вважала, що Іванко учинив злочин. Умовляла Володю… Він не заперечував. Але щоразу, коли починалися канікули, знаходилась причина, яка утримувала його біля мене.

"Занадто вже він розумний!" — сказав тоді Іванко.

Минуло понад двадцять років… І я несподівано зрозуміла, що він зробив це заради мене. Він не хотів, щоб и ділила сина з тим, хто міг підкорити його серце, а колись потім… І забрати від мене.

Принаймні він хотів, щоб зустрічі Володі з батьком відбувалися недалеко від мене і нашого дому.

— Скажіть… у нього на обличчі веснянки? — спитала я сестру Машу.

— Ось днями він сказав: "Подивіться на моє обличчя — і вам стане ясно: весна прийшла!"

— Чи не можна у вас попросити ще… валер'янки?

— Я наллю… Але ви сядьте, будь ласка. Бо ходите, ходите по коридору…

Круглий годинник показував сім хвилин на третю.

З операційної вискочив той же молодий чоловік. Марлева пов'язка знову з'їхала на чорну бороду.

— Машо! Усю бригаду… Усю бригаду!! — гукнув він. І відразу ж зник.

— Яку бригаду? — спитала я.

Маша почала набирати номер.

— Яку бригаду?

Вона вдарила трубкою об телефон:

— Занято. Знайшли коли розмовляти!

— Яку бригаду?..

Вона заспішила вздовж коридора. На високих підборах їй було важко йти. Вона скинула туфлі і побігла просто так… у панчохах.

Потім із того боку, куди вона побігла, показалося троє чоловіків — усі в халатах і білих шапочках. Вони перегнали Машу і теж зникли за дверима операційної.

Маша зупинилася, підпила туфлі. Підійшла до свого столика. І тільки тоді їх взула.

— Яка бригада? — спитала я.

— Просто так... Не хвилюйтеся. Студенти-практиканти у нас. Операція рідкісна. Він хоче їм показати. Все буде нормально. Якщо там Іван Сергійович...

Вона вийняла дзеркальце.

— Я розумію. Якщо Іванко Бєлов...

Мені необхідно було весь час згадувати про нього щось хороше. В цьому були надії, спасіння. І я згадувала.

Одного разу, коли Володя й Іванко вчилися ще в шостому класі, мав бути "районний" диктант. Вирішили черговий раз перевірити, наскільки грамотні в нашому районі дванадцятирічні. Диктант був хитромудро важкий. А що абсолютно грамотних людей на світі не існує, то навіть я навряд чи написала б його без жодної помилки.

Що ж тоді казати про Семена Голубкіна! Він геть розгубився: двійка за той диктант загрожувала йому другорічництвом.

Тоді Іванко ще не проникнув у глухі таємниці голубкінської психології і дуже йому співчував. Коли Семен, плутаючись і напружуючись, блукав по лабіринтах знаменитих чотиривіршів, відомих усім із дитинства, Іванко страждав. Я бачила це... І якщо мені вдавалося не помічати його підказувань, я їх не помічала.

А після уроків у коридорі здоровило Голубкін притискав невисокого Іванка: той, виявляється, підказував недостатньо чітко і ясно: "Сам, либонь, ви-иучив! Сам усе-е знаєш!.."

За цим я також потайки спостерігала.

Після диктанту Семен бігав по коридору і випитував у своїх однокласників:

— Як пишеться "на протязі"? Разом чи окремо?

— Окремо, — відповідали йому.

— Одна помилочка є! — казав він. І загинав пальця. — А ти сам як написав? Правильно?

Якщо виявлялося, що правильно, Семен скімлив:

— Ну, зві-існо… Сам написа-ав!

Чужі успіхи його вбивали. Йому здавалося, що будь-які удачі приходять до людей ніби за його, Семенів, рахунок. Заздрість, в якій я завжди бачила джерело багатьох людських слабкостей і пороків, не полишала Семена у спокої.

— Та-ак… Ще одна помилочка! — вигукував він і нагинав ще одного пальця з таким виглядом, ніби всі навкруги були винні й у цій його помилці.

Володя ніколи не розкривав мені секрети приятелів, але ці сцени він демонстрував в особах. І мені здавалося, що я спостерігаю їх на власні очі.

Після "районного" диктанту у Семена не вистачило пальців на обох руках. Він налічив дванадцять помилок. Крім ком і тире…

На перерві до мене підійшов Іванко Бєлов:

— Що ж, Віро Матвіївно, Голубкіну тепер на другий рік залишатися?

— Не знаю. Ще не перевіряла.

У мене того дня було, пам'ятаю, всього два уроки.

Коли я сіла в учительській за зошити, виявилося, що шість робіт із стосу зникли. Серед них були диктанти Семена Голубкіна, Володі й Іванка.

На великій перерві ми з директором в порожньому класі почали пробиватися до голубкінської совісті. Шлях виявився непрохідним…

Саме тоді, у розпал нашої бесіди, у вікні з'явився Іванко Бєлов і сказав:

— Дозвольте увійти?

Ми заніміли. А Іванко оглянувся, зміряв відстань від третього поверху до тротуару і, обернувшись до нас, спокійно сказав:

— Я прийшов, щоб віддати себе в руки правосуддя!

Ні, я не вірила, що диктанти вийняв він. Навіть коли б це і спало йому на думку, він би ні за що не доторкнувся до зошита мого сина. Бо це був син учительки… А Семен саме тому й вийняв Володин диктант!

Але довести цього я не могла.

Директор тоді ще не лічив витівок Іванка Бєлова. Він погодився з моєю версією, підкресливши, проте, що лицарство також має знати межі… І що не варто перетворювати шкільний клас у кімнату слідчого.

Для очистки совісті я все ж сказала Іванкові:

— Не вірю, що ти здатен на таку зухвалість!

— А пройти по карнизу третього поверху — це не зухвалість?

Я зрозуміла, чому він з'явився у вікні: ми повинні були повірити, що він здатен на все!

Одразу ж після уроків я передиктувала диктант тим шістьом, чиї роботи зникли. Семен Голубкін одержав трійку, бо вже встиг виловити на перерві свої помилки. І перейшов до сьомого класу.

Він не перейнявся почуттям вдячності до Іванка Бєлова. Навпаки, саме з тих пір Семен його незлюбив. Він по пробачав благородства, як не пробачав грамотності тим, хто йому ж допомагав знаходити помилки. Іванко Бєлов це зрозумів…

Після того, як Семен знову насолив своєму спасителю, я ніби мимохідь сказала Іванкові:

— Ну, що… жодна добра справа не залишається безкарною?

Мені не хотілося, щоб він вважав мене наївною і думав, що я повірила його зізнанню, виголошеному з підвіконня.

Іванко знітився. Не тому, що я його викрила. А від моєї фрази про караність добра.

— Всяко буває! — сказав він. — Через це всім не вірити?

Зараз, коли мені треба було повірити у Іванка Бєлова, я згадала цю розмову.

Але чому ж я раніше не надавала їй ніякого значення?

Щоб спрямувати енергію Іванка Бєлова у потрібне русло, я, пам'ятаю, в сьомому класі призначила його редактором стіннівки.

Для початку Іванко завів на її колонках анкету: "Що про нас думають наші вчителі?"

Я написала, що люблю їх усіх (усіх сорока трьох!), що тому буваю незадоволена ними, сувора і що бажаю їм усім щастя.

Наступна анкета називалась інакше: "Що ми думаємо про наших учителів?"

У цьому номері Іванко сперечався зі мною: "Не можна, я вважаю, любити всіх на світі людей. А ми — ті ж люди. Я б, наприклад, не зміг полюбити Семена Голубкіна!"

Так прямо і написав. Не побоявся Семена. А я раз у раз оглядалася на Голубкіна...

— Скільки років вашій онуці? — спитала сестра Маша.

— Шість з половиною.

— Восени повинна була піти до школи?

"Чому повинна була? Вона піде до школи... — казала я собі. — Іванко Бєлов урятує її! Зараз, коли я до кінця зрозуміла його... Коли до кінця повірила... Він не може її не врятувати!"

Круглий годинник показував сім хвилин на третю.

"Він пам'ятав тільки про себе. І про свої витівки..." — сказала я одного разу онуці.

Це була неправда. Він думав про інших набагато більше, ніж інші про нього.

Але для Іванка це не мало ніякого значення: здійснюючи свої "рятувальні експедиції", він ніколи ні за що не платив і нічого не бажав натомість.

Зараз він думав про мою онуку. І рятував її.

"Безумству хоробрих співаємо пісню!" — ніби жартуючи, цитував він. Але ніколи не учиняв безумств заради себе. Чому тільки в лікарні я це зрозуміла?

Невже неодмінно повинна трапитися трагедія, щоб ми зрозуміли, хто може нас від неї врятувати?

На виду у великої біди мені хотілося висповідатися перед собою і знайти спокуту.

Я пам'ятаю слова мудрого Монтеня, який сказав про свої очі: "Нема на світі іншої пари очей, які б стежили за мною так пильно".

Мої очі також були того дня дуже пильні... І незадоволені мною.

Коли виявилося, що Геннадій, мій колишній чоловік, став доктором наук, великим вченим, я вирішила, що він раніше приховував від мене свої здібності. Насправді ж це я приховувала його здібності і його характер від нього самого. Я хотіла, щоб компасом для Геннадія були лише мої погляди, мої переконання.

Але життєвий компас, вірний для одного, може збити з пуття іншого... Мені хотілося, щоб мій чоловік дивився на світ моїми очима і жив моїми покликаннями. З тими, хто любить, так поводитися небезпечно: вони можуть підкоритися — і назавжди загубити себе.

Інколи я так поводилася і з сином: вибирала йому друзів, розлучила з Іванком Бєловим... Він любив мене — і теж мені підкорявся. А потім, певно, намучившись зі мною, оженився на Клаві, яка завжди до нього "приєднувалась".

Щоб повірити в себе, людина часом потребує глибокої поваги... Коли син, ще школярем, возився з брудними черепками і в усякому мотлосі бачив ознаки "древньої культури", багато хто сміявся з нього. А Іванко Бєлов захоплювався.

Чому ж я їх все ж таки розлучила?

У Іванка був свій характер. Що не підкорявся... А я у ті роки, несвідомо, намагалася привести до спільного знаменника всі сорок три характери своїх учнів. 1 цим знаменником була я сама.

Про долі учнів мені хотілося знати все: хто батьки, в яких умовах живуть, як вчать уроки... Але виявилося, що пізнати характери набагато важче, ніж долі. І я звільняла себе від цього.

Я хотіла, щоб учні слухняно всьому у мене вчилися. Ваня ж сам міг, якщо не навчити, то, в усякому разі, провчити мене.

— Я зазирну в операційну, — сказала мені сестра Маша.

Вона знову вийняла дзеркальце, поправила зачіску і пішла. Потім повернулась і сказала:

— Нічого... Іван Сергійович усміхається. Все буде гаразд!

І почала наливати валер'янку. Я простягла руку. Але вона випила валер'янку сама. "Як же вона могла побачити, що він усміхається? — подумала я. — Як вона могла це побачити? Адже ж на обличчі хірурга пов'язка. Як же вона?.. Але ж там поруч із моєю онукою Іванко Бєлов! Отже, все і справді буде гаразд.... Я вірю. Якщо Іванко Бєлов..."

Раніше він раз у раз обрушував на мою голову надзвичайні пригоди. "Що буде, коли всі почнуть брати з нього приклад?" — з острахом думала я. Але наслідувати його ніхто не зміг би: для цього потрібен був його, Іванків, характер.

Мій син, археолог, завжди запевняв, що вплив минулого на сьогодення і майбутнє колосальний.

"Із того, минулого, Іванка, який міг заради врятування Семена Голубкіна пройти по карнизу третього поверху, вийшов хірург, — думала я. — Адже ж хірурги також повинні допомагати всім, хто потребує цієї допомоги — незалежно від достоїнств і якостей: і Голубкіним, і моїй онуці".

Деякі з тих, хто знав мене в молодості, зустрівши згодом, казали:

— Обламало тебе життя... Обламало!

А насправді життя довело мені, що не можна пригнічувати людину. І що добро кожен повинен творити по-своєму. І що третій у п'ятому ряду не повинен бути схожим на п'ятого в третьому ряду... І що взагалі я, вчителька, повинна бачити не ряди, а людей, що стоять поруч або віддалік одне від одного. І що несхожість характерів навряд чи слід сприймати за несумісність...

Цей досвід, на жаль, коштував жертв, які я не повинна була приносити. Учитель, як і хірург, помилятися не має права. Хоч моральне нездоров'я, можливо, і не призводить до фізичної смерті.

"Де твоя колишня суворість, непримиренність?" — запитували мене. Не-при-ми-рен-ність… Це означає те, що "не при мирі". Навіщо ж вживати таку зброю у спілкуванні з друзями? Та й взагалі є якості, які, як скальпель хірурга, не годяться для буденного, повсякденного вжитку.

"Мене дивує гнів людини, яка гнівається раз на рік", — сказав хтось із тих, чиї вислови варто запам'ятовувати.

Про непримиренність, думаю, можна сказати те ж саме.

"Добре було б до кінця засвоїти всі ці істини не зараз, в шістдесят третьому році, коли мені вже виповнилося шістдесят три, — думала я, — а хоча б тоді, в тридцять дев'ятому, коли я втекла від Іванка Бєлова… І коли мені також було тридцять дев'ять".

Ці збіги (знову збіги!) завжди потішали Володю.

— Мамочко, скільки тобі зараз років? — запитував він. І ніби міркував уголос: — Та-ак… Надворі у нас "рік — відмінник": п'ятдесят п'ятий. Виходить, і у тебе, мамочко, — дві п'ятірки!

І цього року він також жартома нагадав мені, що цифра 63 в календарі збігається з моєю шістдесят третьою весною.

Я усміхалася цим звичним жартам. Але не так весело, як чверть віку тому.

Іванко залишився самим собою — і тому я вірила, що моя онука піде восени до школи. Вірила.

"Ось чому потрібен був цей сьогоднішній збіг, — думала я. — Щоб Іванко врятував мою онуку. І щоб я сказала йому, що все нарешті

зрозуміла. Не зараз, звичайно, сказала... а потім. Зараз я просто почну йому дякувати, нескінченно дякувати..."

— Іване Сергійовичу! — вигукнула Маша і, на ходу поправляючи зачіску, кинулась назустріч огрядному чоловікові, який виходив з операційної.

Він стягнув з обличчя марлеву пов'язку і витирав нею лоба.

Я не могла йти... Я ухопилася за Машин столик. Ноги зробилися важкими. Він сам підійшов до мене.

— Опритомніла ваша цариця.

"Від чого?" — хотіла спитати я. Але не спитала.

— А по батькові вона не Петрівна?

Я нічого не могла відповісти. І заплакала. Він обережно погладив мене.

— А на весілля покличете?

— Спасибі вам, лікарю.

Він знову погладив мене звідкись згори. Пальці у нього були довгі, міцні. З чола на щоки і ніс, укритий ластовинням, стікав піт.

Про все я встигла спитати у Маші. Про все... А про зріст забула. Ваня ж був невисокий...

Іван Сергійович попросив мене "не наполягати" на негайній зустрічі з Єлизаветою.

— Вона прийме вас завтра, — пообіцяв він. — Або післязавтра. Зараз їй не можна розмовляти.

Круглий годинник над дверима операційної показував сім хвилин на третю.

Я зрозуміла нарешті, що годинник стоїть. Сестра Маша провела мене в кінець коридора.

— Пощастило вам, що Бєлов був тут. Він зрідка чергує. І операція рідкісна. Нескладна, звісно... Але алергічний шок стався.

— Що... це?

— Зовсім було погано, тепер уже я вам зізнаюсь. Вона весь час нахилялася до мене, обіймала за плечі.

Довгі сережки ледь чутно подзеленькували.

— Я до ранку догляну за нею. — Ми дійшли до кінця коридора. — Іван Сергійович перед операцією, щоб перемірити, як вона там, запитав: "І як же тебе звати?" А вона відповідає: "Єлизаветою".

— Так і називайте її, — попросила я. — А то ще не відгукуватиметься... Виходить, то були не практиканти?

Вона не відповіла.

Я почала спускатися вниз.

"Багато людей пройшло через моє життя, — думала я. — А ці двоє залишаться зі мною назавжди: Іван Сергійович, Маша… Й Іванко Бєлов. Він теж був поруч. А батька ж його звали Андрієм… Андрієм, а не Сергієм. Як же я забула? Такий милий, сором'язливий чоловік. Весь час пропонував зняти пальто. А я запевняла, що прийшла на хвилинку. Іванкова мама, також мила й сором'язлива, докірливо дивилась на чоловіка і казала: "Що ж ти, Андрійку, не запропонуєш роздягтися?" Тоді він знову просив мене зняти пальто.

Тут я побачила Алю. Вона сиділа на довгій лаві біля лікарні.

Мрячив нудний дощик.

— Ну що?! Віро Матвіївно…

Я не витримала, знову розплакалась. Вона витирала зі щік мої сльози і краплі дощу. Не хусточкою, а теплими, м'якими пальцями. Мабуть, так вона утішала свою малечу.

— Опритомніла вже… — крізь сльози промовила я. — Нам пощастило. Чергував Бєлов! Сказав, що прийде на весілля. А чому ви… на вулиці?

— То увійду до вестибюля, то вийду. Не могла на одному місці… Я винна, Віро Матвіївно!

— Не здумайте повторити це в дитячому садку! — стрепенулась я. І перестала плакати. — Ви зобов'язані бути педагогом, але не провидцем. Я сама б мала попередити.

— Ви й попередили, — м'яко, але вперто заперечила вона.

— Лікаря… Але не вас!

— А я повинна була дізнатися у лікаря. Про всіх все дізнатися!

— От зараз і дізнаєтесь. Досвід вимагає жертв… Ви повірте мені.

— Але не таких.

— Коли б ми знали, де впадемо, постелили б соломку. Це стара істина. Ось пригадалось мені сьогодні…

Ні, я не збиралася вчити Алю на своєму гіркому досвіді. Просто я хотіла цим досвідом утішити її. І почала розповідати про чоловіка, про Володю, про Іванка Бєлова.

Чоловіки озиралися на нас. Я почала говорити тихіше, а вони все озиралися.

Повернувшись додому, я написала листа Володі і Клаві. Телеграму посилати не стала. Та і в листі про все розповіла досить спокійно, промовчавши про смертельну небезпеку, що загрожувала нам усім. Я давно взяла собі за правило: по примушувати інших переживати те, що можу пережити одна… До того ж коли йшлося про бурю, що вже проминула.

Щоб менше писати про хворобу Єлизавети, я більше писала про Іванка Бєлова.

"Так, була винна, — писала я сину. — Але як ти міг забути про нього? Хоч ми й поїхали в інший кінець міста!.."

У відповідь на лист прилетіла Клава.

Вона детально розповіла, як Володя переживав звістку про хворобу Єлизавети. І мої докори щодо Іванка Бєлова… Про свої переживання

Клава не говорила, бо мені було ясно, що вона, як завжди, поділяла Володині почуття. До цього я звикла.

Почувши про будь-яку неприємність, Клава відразу починала шукати очима Володю. Навіть коли він був в іншому місті... "Чи не пора вже мужчиною стати?" — запитувала я раніше у сина. Клавина беззахисність змусила його стати захисником, а отже, мужчиною.

"Ми з Володею..." — так найчастіше починала вона. Коли ж говорила, наприклад: "Володя дуже стомився і мріє про південь!", я розуміла, що і їй також треба відпочити. Вона не вміла втомлюватись, мріяти і хвилюватись одна... без участі чоловіка.

З роками вона навіть почала ледь припадати на праву ногу. Тому що він так ходив.

Інколи мені здавалося, що мій син дорожчий їй, ніж моя онука. І, як не дивно, мене це радувало... Онука, її життя, її майбутнє були тепер головною і, напевно, останньою метою мого життя.

Тоді, коли ця головна мета була у смертельній небезпеці, до мене прийшов Іванко Бєлов. І не тільки тому, що його ім'я і прізвище збіглися з іменем і прізвищем хірурга. А й тому, що він був народжений приходити до людей саме в такі години і хвилини.

Клава все ж змусила мене розповісти про деякі подробиці хвороби й операції.

Вона озирнулася, ніби шукаючи Володю... Але його не було, і тоді вона розридалась у мене на плечі.

— Що могло бути? Що могло бути? — шепотіла вона.

Я попросила її:

— Не треба розказувати Володі те, що вже минуло. А то й він прилетить!

Вона пообіцяла і помчала в лікарню.

А я відкрила Володиного листа, якого вона привезла. Лист був довгий. Володя хвилювався за Єлизавету. А далі писав: "І я, мамо, згадав про Іванка. Все згадав! Навіть те, чого ти не знаєш. Іванко просив мене ніколи не розкривати цю таємницю. Але минуло вже понад двадцять років... І зараз, за давністю строку, можна зізнатися. Математичку ж замкнув я! Це вийшло якось само по собі. Я заглянув тоді в щілину... Бачу, вона перед дзеркалом чепуриться, а більш нікого нема. Просто не розумію, чесне слово, як моя рука повернула ключа. Дуже я математики, мабуть, боявся. Потім Іванко почав запевняти мене: "Ти — син класної керівниці і замикати вчителів не маєш права!" Я повірив йому. А потім, чесне слово, мучився. Тому, можливо, й дзвонити йому перестав. Ну, а потім уже ми переїхали... Коли я повернуся, ми неодмінно знайдемо його!"

Виходить, Іванко знову взяв на себе чужу провину?

Я була впевнена: він вчинив так зовсім не тому, що вирішив самопожертвувати своєю професією... Семенові загрожувало другорічництво, а мені (саме мені!) ганьба на всю школу, — і він, як хірург, повинен був не роздумувати, а рятувати. Він, кого я вважала своїм злим генієм...

Але чому ж тоді, коли йшлося про Голубкіна, я не дозволила себе обманути: я знала, що Іванко прикрив Семена собою. А тут я повірила... Хоч усі знали, що Іванко Бєлов — математик і йому нічого було замикати Ірину Григорівну. Спочатку Володя дозволив себе переконати... А потім і я також. Невже людина прагне все на світі усвідомлювати з позицій своїх інтересів? Та ні... Іванко Бєлов це заперечує.

Я не буду чекати повернення сина. Я сама знайду Іванка. Сама!..

6

Провулок, де колись вчилися Володя й Іванко, важко було впізнати. Нові будинки молодечо поглядали на невисокі старі будівлі. Мені здалося, що я прийшла в родину, колись мені дуже близьку, з якою я не бачилася десятиліття і в якій все змінилося: діти виросли, з'явилися онуки і тільки найстаріші члени родини нагадували про минуле. Але саме вони і були мені дорогими…

Таким старим членом родини видався мені Іванків будинок, який стояв прямо навпроти школи, через дорогу. Він, на щастя, зберігся. Повз нього ішли з уроків діти. Хлопчаки, як в усі часи, виявляли хоробрість і дотепність, а дівчатка удавали, що цього не помічають.

Бєлови мешкали на першому поверсі. Я добре пам'ятала.

Разом зі мною до парадного увійшла дівчинка і попрямувала до тієї саме квартири. Вона була білява, на носі і щоках також були розсипані прикмети близької весни.

"Невже це Іванкова дочка? — подумала я. — Їй років тринадцять або чотирнадцять. Цілком можливо!"

— Ти не Бєлова? — спитала я.

— Бєлова?

Вона розсміялася. У її віці дівчатка дуже сміхотливі

І що саме розсмішить їх — важко передбачити.

— Бєлови звідси виїхали. Дуже давно... Я їх навіть не пам'ятаю.

— До іншого міста? — боязко спитала я.

— Ні-і-і... Просто в інше місце. — Вона відчинила двері своїм ключем. — У мами записана їхня адреса. Мама зараз на роботі, але я подивлюся. Здасться, адреса в записнику.

Дівчинка була діловита і не дуже багатослівна. Вона не розпитувала, ким я доводжуся Воловим і чому їх шукаю. Мовчки перегорнула записника, що лежав на столику біля телефону. І сказала сама до себе:

— Ну ось... Я ж знала!

Потім переписала адресу. І подала мені. Я ухопила аркушик... Вона знову засміялася. Мабуть, від здивування...

— Спасибі тобі, — сказала я, встигнувши розгледіти, що Бєлови живуть в районі Філей. — Спасибі!

Я не вийшла, а вибігла на вулицю, тримаючи в руці адресу. Тепер, коли я знала, що Іванко в Москві, знала, де він живе, мені не терпілося скоріше, якомога скоріше побачити його...

Можна було їхати автобусом чи в метро. Але я схопила таксі. І почала по дорозі розповідати шоферові, що ось через стільки років знайшла прекрасну людину. Таксисти цілими днями вислуховують чужі історії — і від цього стають або байдужими, до всього на світі звиклими, або сприйнятливими і чуйними. Цей відразу ж почав згадувати подібні випадки і кожним своїм рухом показував, що дуже хоче прискорити мою зустріч з Іванком.

"Звісно, в такий час й Іванко може бути на роботі, — думала я. — Але тоді старі дома. І я посиджу з ними... Почекаю. Якщо вони живі-здорові".

Старі були живі.

Тільки зустріч із людьми, яких ми не бачили багато років, дає зрозуміти, що таке час. Зустрічаючись повсякденно, ми не помічаємо, не відчуваємо змін, які він, час, накладає на обличчя, на характери, на ходу.

Старики Бєлови були вже й справді старими. Роки зігнули їх, висушили їхні обличчя.

Помітивши це, я глянула на себе в дзеркало, що висіло біля вішалки. Тим паче що вони не відразу мене упізнали.

Іванків батько, як і тоді, почав просити, щоб я зняла плаща.

— Ось з'їхалися з родичами, — пояснила мені Іванкова мама. — З братом Андрійковим…

— Пробачте, що я не заходила до вас стільки років… А Іванко ж як? Де він?

Вони провели мене до кімнати.

У самому затишному місці стояв той же стіл, ніби Іванко був, як і раніше, школярем. А над ним висіла та ж сама фотографія, де він був третім у п'ятому ряду. Висіла ще одна Іванкова фотографія. Тільки розкладу уроків не було: їхній син все ж виріс.

— Ну, як він? — знову спитала я.

Іванкова мама підійшла до столу, висунула шухляду І подала мені невеличкий аркуш. Папір був сірий і шорсткий.

Там було написано, що 27 квітня 1945 року їхній син, Іван Андрійович Бєлов, загинув смертю хоробрих у боях за місто Пенцлау.

Я ніколи не чула про таке місто…